



## ԱԿՍԵԼ ԲԱԿՈՒՆԵՑ

### Եղբայրության ընկուզենիները

1919 թվի ձմեռը Շուդանց քարատակը, որ հիսուն տարուց ավելի հարդանոց էր, նորից դարձավ գյուղի հավաքատեղին: Ծերունիները պատմում էին, որ նույնիսկ Օսմանյուի մեծ կռվի տարին այդքան մարդ չէր հավաքվում այդ քարանձավի մեջ: Շուդանց քարատակն այժմ օդա չէր, ինչպես հիսուն տարի առաջ, այլ շտաբ, բազար և մինչև անգամ կյուր, ինչպես անվանում էր Բալթա Թիվին, որը Բաքվում խոհարար էր եղել և հետը գյուղ էր բերել արծաթ գդալներ, ճենապակե գավաթներ և ափսեներ, որոնց մեջ նրա ընտանիքն ուտում էր ձավարով հիլաթ, անխեն շորվա և խաշած ոսպ՝ այլ անունով աղքատի փլավ:

Քարանձավի այդ բոլոր անունները՝ շտաբ, բազար և մինչև անգամ կյուր, ունեին իրենց հիմքը: Շուդանց նախկին հարդանոցում պատերազմական գործի հանճարեղ ղեկավարներ կային, որոնք քարայրի հատակին չիբուխի կոթով խազում էին լեռնաշղթաներ, ձորեր և խոր գետեր, սպա այդ խազերի ցանցում տեղավորում էին շողշողուն քարեր, որ փոխարինում էին Նժդեհի ձիավոր խմբերին, պղնձադրամ՝ Դալի Ղարդաշի տղաների տեղ, ճաքած կոճակ՝ Կտես կապիտանի գորամասի կամ, ինչպես անվանում էին՝ «տրեխավոր բատալիոնի» տեղ: Աթա սպոր բռնութամանը միշտ նշանակում էր Խանկար փաշայի դիվիզիան, իսկ նրա հոնի կորիզներից «տեր ողորմյան», մուսավաթի բանակն էր: Երբ Աթա սպերը գրպանից հանում էր «տեր ողորմյան» և փռում մի խազի վրա, միշտ նույն խոսքն էր ասում.

Ա քեզ մատաղ, էս մեր թուրքերը հինչ են ուզում մեր ձորերից...Ախր հի՞նչ կա էս ցամաք ձորերում:

Եվ այդ խոսքերից հետո սկսվում էր գինվորական խորհուրդը, որին մասնակցում էին Աթա ապերը, Քոլուն Բադին, Չետանց Վանեսը և Ջանջալ Մանդուն Կիբոն, խորհրդական ունենալով գինվորների, որոնք արևմտյան ֆրոնտում («գերմանու փոռնք», ինչպես ասում էր Աթա ապերը) թողել էին ոտքը կամ թևը: Այդ խորհուրդն էր քարատակը դարձրել շտաբ, որի աշխատանքներին, եթե կարելի է այդպես ասել, երբեմն մասնակցում էին ուրիշները, երբ նոր լուր էին ստանում իրական ռազմաճակատից և կամ եթե Աթա ապերը կովի էր բռնվում Չետանց Վանեսի հետ, և քարանձավի մեջ ահարկու որոտում էր նրա ձայնը.

Ես իմ հոր տղան չլինեմ, եթե Խանլար փաշայի գործը Դրնգանի ձորով անց կենա... Գայլի սիրտ կերած պիտի լինես, որ արևով մտնես էն ձորը: Ինչո՞ւ, չես հիշում. և Աթա ապերը բոթում էր ջրադացպանին, որը տեղը տաքացրել և ննջում էր, ինչպես եթե աղմկող ջրադացում լիներ, իր հին ջրադացում, որի դուռն ինչքան ժամանակ է փակ էր, որովհետև ով մի պարկ կորեկ ուներ, գերադասում էր սանդի մեջ ծեծել, չե՞ս հիշում Դրնգանի ձորը, և Աթա ապերը բոթում էր ալևոր ջրադացպանին, որը չէր հիշում Դրնգանի ձորը, այլ հիշում էր միայն ջրադացի ընկուզենիները...

Աթա ապերը, ընդհատելով ռազմական խորհրդածությունները պատմում էր, թե ինչպես մի տարի ինքը և ջրադացպանն ուլարած տղաներ էին, ուլերը տարան Դրնգանի կողմերը, ուլերը մտան Դրնգանի ձորը...

Ի՛նչ ձոր, ի՛նչ ահի ձոր...

Իրիկունը, օդորմի իրեն, Օհան ապերը (Աթա ապոր պապը), որ տեսավ ուլերից երկուսը չկան, դանակը դրեց սև ուլի վզին, ասաց. «Էնքան ուլը որ Դրնգանի ձորից հանել եք, դուք էլ ողջում տուն եք եկել, էս մի ուլն էլ ձեզ մատաղ...»: Հիմա ասում ես, թե Խանլար փաշան...

Եվ Չետանց Վանեսը պարտվելով լռում էր, լռում էին նաև շտաբի մյուս անդամները և միայն ջրադացպանը, որ Աթա ապոր մանկության ընկերն էր, երկա՛-երկար հորանջում էր, քաղցր և բարակ ձայնով, կարծես շտաբի հարևանը չէր, այլ ամառվա շոգին քնել էր ընկուզենիների ստվերում և զարթնելով միտք էր անում նորի՞ց քնի, թե վեր կենա նայի ջրադացի գամբին...

Այդպես էր այն ռազմական խորհուրդը, որի պատճառով Շուդանց հին քարանձավը կոչվում էր շտաբ: Իսկ եթե կոչում էին նաև բազար, չպետք է կարծել, թե Մելքումովներն իրենց մաղազան կողպել էին և ապրանքը դարսել քարանձավի խոռոչներում: Ճշմարիտ է, 1919 թվի ձմեռը և դեռևս նույն թվի գարնանը Մելքումովները փակել էին խանութը, բայց ապրանքը նրանք հակերով դարսել էին խոր մատաններում և դեզի համար գյուղացիներին վաճառում էին մի չերթ շաքար, երկու խան արշին կտավ պատանքի և մի վարդ թաշկինակ նորահարսի համար: Որովհետև ինչքան էլ կյանքը դժվար էր, և շատերը կիսաքաղց էին օրը մթնեցնում, այնուամենայնիվ հիվանդի սիրտը շաքարով թեյ էր ուզում, ննջեցյալին սովորություն էր պատանքով թաղել, իսկ եթե աղջիկ էին ամուսնացնում, նորահարսին վարդ թաշկինակ ընծայելն անհրաժեշտ էր, ինչպես հարսանիքի գոռնա նաղարան:

Բայց և այնպես Շուդանց քարատակը նաև բազար էր: Քարատակի մարդիկ կովի լուրերի հետ իրար էին հաղորդում ցորենի, կաշվի, աղի, նավթի և շաքարի մագանդան, թեև նրանց մեծ մասը ոչ գնորդ էր և ոչ վաճառող: Միայն երբեմն փոխանակում էին Նորսի գինին, որ անհայտ է, թե ինչ կերպ, նույնիսկ ռազմադաշտով անց էին կացնում ճարպիկ գինեվաճառները, որոնք լավ գիտեին, թե աշխարհում ավելի շատ խմող ուժ կա, քան կովող: Նորսի գինին և Քարահունջի «ջեջան» Շուդանց քարատակում մինչև անգամ փոխանակում էին ավանակի փորքաշի հետ:

Եվ այդ պատահում էր այսպես:

Դալի Ղարդաշի տղաները հանդից տանում էին մի որևէ Մանգասարի գառամյալ էշը, որի նոր փորքաշը տերը պահել էր ջահել էշ գնելու հույսով: Բայց ահա խորտակվում էր նրա հույսը, քանի որ ժամանակն ահեղ էր, և այնպիսի ժամանակ էր, երբ շատ հույսեր էին խորտակվում: Սակայն գալիս էր անխուսափելին: Մանգասարի կինը ծնում էր մի սպիտակ երես տղա՝ «քոլիշ», ինչպես Ջանգեգուրում ասում են այն աստղով մանուկներին, որոնք անարատ սպիտակ են, ինչպես գառան վեզը:

Ծնվում էր Մանգասարի «քոլիշ» տղան և հետը բերում էր անխուսափելին՝ կնունքը: Եվ էշի նոր փորքաշը նա հանում էր ծալքատեղից, փոխարենը տուն էր

բերում մի փարչ նորսի գինի:

Այս և այսպիսի առևտուր էին անում քարատակի բազարում ամենքի ներկայությամբ, և երբեմն մի բահի կոթի վրա քարանձավում աղմուկը գրնգում էր, կարծես Աթա ապերը Չետանց Վանեսին լեզվակոխ էր արել Խանլար փաշայի գորքի և Դրնգանի ահավոր ձորի համար:

Իսկ եթե ոմանց համար քարատակը նաև կլուր էր, ապա այդ ոմանց մեջ առաջինը Բալթա Թիվին էր, որը և հեղինակն էր քարատակի այդ անվան: Բալթա Թիվին ամեննին չէր խառնվում գինվորական խորհրդի կամ Աթա ապոր շտաբի նիստերին: Նա այն կարծիքին էր, որ այդ ահագին պատերազմը մի ոչինչ բան էր, միաժամանակ համամիտ էր, որ Դրնգանի ձորը Խանլար փաշայի ճաշը չի: Նրա կարծիքով ոռուները շուտով պիտի սուփրան քցեն, և այն ժամանակ ամեն ազգ իր գդալից կուտի: Դրանով էլ վերջանում էր Բալթա Թիվու և նրա համախոհների վերաբերմունքը Շուղանց քարատակում արժարժվող քաղաքական խնդիրներին:

Սակայն նրանք բերել էին այնպիսի սովորություն, որ քարանձավը երբեք չէր տեսել նաև հիսուն տարի առաջ, երբ դեռ հարդանոց չէր, այլ Շուղանց նշանավոր տոհմի օդան էր:

Բալթա Թիվու խումբը թուղթ էր խաղում: Քարատակի ժխորի մեջ մի կողմից հնչում էին ռազմական վեճերը, մյուս կողմն առևտուր էր անում, երրորդ անկյունում ոչ վիճում էին և ոչ առևտուր էին անում, այլ դալլաք Իսոն Ալուն թրով թրատում էր Գլդան Գողու վեսուտր՝ և պատմում էր Չնդան Ավթանդիլի կռիվներից, քարատակի ժխորի մեջ լսվում էին և այսպիսի բացականչություններ.

Շամաթայ բալթայ...Պրիբոր չտա՛ս...Էս փոսիկի բիբին, էս էլ կավալերը...Խոա՛փ, բաջօղի: Չերվոննի տես դյուշան տրեգ...Ինքն էլ իսկական պերսոն... Եվ հանկարծ Բալթա Թիվին հաջողակ խաղաթղթերը գարկում էր գետնով, ամբողջ քարատակը լռում էր, և խոր լռության մեջ հնչում էր. միայն նրա կանչը.

Խոա՛փ, բաջօղի...

Անդարդը հո պոզավոր չի, մեղմ հանդիմանում էր Աթա ապերը, և բոլորը լսում էին նրա խոսքը, և լսողը հասկանում էր, թե ով է անդարդը:

Բայց չի կարելի ասել, թե քարատակ եկողն անպայման պիտի հարեր խմբերից մեկն ու մեկին: Մեծ մասի համար Շուղանց երբեմնի հարդանոցը տաք անկյուն էր, որտեղ կարելի էր մի առ ժամանակ մոռանալ տան հոգսը, կարելի էր մի բարի լուր լսել և ապրել հույսով, թե շուտով կվերջանա տեր Նորրնծայի ասած «աշխարհավեր պատերազմը» և մանգաղներն այլևս չեն ժանգոտի: Այդ մեծ մասը երբեմն մասնակցում էր գինվորական խորհրդին, եթե օրվա լուրը շատ կարևոր էր, և այդ ժամանակ քարատակում ոչ բազար էին անում և ոչ թուղթ էին խաղում: Իսկ երբեմն մի պարկ կորեկի և կես փութ աղի փոխանակումը դառնում էր ամենքի մտահոգության առարկա, երբեմն էլ նույնիսկ Չետանց Վանեսը նայում էր Բայթա Թիվու օյիններին...

Քարատակ եկողների մեջ միայն մի մարդ կարող էր ընդհատել նույնիսկ գինվորական խորհուրդի նիստը: Այդ մարդը Նիագանց Անդրին էր, գյուղի սրախոսը, որի պատմությունները մինչև այժմ ասում են, թեև այլևս չկա այդ քաղցրախոս լեզուն: Անդրին մտնում էր, ողջունելով «աստծու ծեծած խեղճերին».

Հը՛, Աթա ապեր, Ղարսը առա՞ք, թե տվիք... Սպասի ես թիլիպոնով խոսեմ տեսնեմ հի՞նչ կա աշխարհում... և արձակում էր այժեմազ պարանը, որ գոտու փոխարեն փաթաթած էր մեջքին, պարանի փայտե կեռը հագցնում էր քարատակի դռան ունկին.

Հը, ցենտրալնի, ա՛յ ցենտրալնի, դավայ Բաքու... Բարիշնա ջան, Բաքու, դա՞, Բաքու... Հը՞, Բաքու: Ա՛յ Բաքու, ախր մարխի ծխում կոտորվեցինք, բա հի՞նչ ես ասում... Արա, ո՛ր ա պանիրը: Պանրի երես ենք տեսնո՞ւմ: Որ ագռավի ծերտ ենք տեսնում, վրա ենք տալիս... Ղարդաշ, այ դարդաշ, բա երբ ես խոհկ տալի էն Խանլարին: Հը՞, գնում է անգլիացու վրա: Ո՞նց թե, Անգլիայի ճանապարհը հո մեր ձորերով չի: Մենք խոհկ տվինք մեր բաժին անգլիացուն՞ ... Հա, քեզ մատաղ, դարդաշ Հուսեյին, Իվանին բեր, բեր է՛ սարու ռուսին: Էնքան շլորի տերև քաշեցի, լյարդս սևացավ: Հա՛, քե դուրբան, հաց կլինի, նավթ կլինի, շաքար կլինի: Հրեն, Անա գիզին տկլոր է, ամաշում է աղբյուրը գնա: ... Հը՞, օրիորդ, Հայաստանի

կողմերում ով կա...մարդ-մուրդ մնա՞ց, թե բոլորն իրար կերան: Դրովի գորքը գալիս է Չանգեգո՞ր...Քո շունը լինեն, Բևան, էդ կրակը մեզանից հեռու պահի: Խումբի տղերքը մեզ կերան, Մանգասարի էշը փալանով կերան, արտերը կանաչ կերան, մի խակ տանձի համար տեր նորրնձայի...տանձը կերան...

Քարատակը դորդում էր ժողովրդի ծիծաղից, մինչև անգամ ջրադացպանն էր ծիծաղում և ուրախության արցունքը գլոր-գլոր ընկնում էր նրա սպիտակ միրուքի վրա: Այս և այն կողմից բացականչում էին.

Այ թե հա՛...

Դամդ լինի, Անդրի, և նույնիսկ Բալթա Թիվին, խաղը թողնելով, ասում էր.

Ցիրկի կլովուն կլինի, երևելի կլովուն...

Իսկ նիսազանց Անդրին ծիծաղի աղմուկի մեջ շարունակում էր «հեռախոսել».

Բևան, քանդվես դու, որ քանդեցիր մեզ...Ամեն մի շանորդի երկաթի կտորը քամակից կախել է, ժողովուրդի գլխին կամիսար է դառել: Ջինվոր տո՛ւր, հաց տո՛ւր, եղ տո՛ւր, ձավար տո՛ւր, էլ չմնաց է՛, չմնաց, մենակ սևացած օձորքը մնաց և մեր հարսի... և նա այնպիսի խոսք էր ասում, որ Աթա ապերը նրան անվանում էր «շեթ անամոթ», իսկ քարանձավում նորից հնչում էր ժողովուրդի ծիծաղը:

Բայց ի՛նչ ուրախություն էր, երբ Նիսազանց Անդրին ներս էր մտնում սազը մեջքին: Այդ ժամանակ ամեն գրույց վերջանում էր, և այնպես լուռ էին լսում, որ նույնիսկ Աթա ապերը գետնից չեր վերցնում բռնոթամանը, ո՛չ նրա համար, որ կնոռանար Խանլար փաշայի բանակատեղը, այլ որովհետև բռնոթի քաշելուց հետո Աթա ապերն այնպես էր սաքր գալիս, այնպես աղմուկով էր սաքր գալիս, որ մինչև անգամ փոստի տրակտով անցնողները լսում էին նրա փռշտալը, ինչպես եթե մի քերձ փլվեր:

Եվ ամենքը լուռ լսում էին Նիսազանց Անդրու նվագը....Երեխաները, որոնք մեծերի ահուց մուտք չունեին Շուղանց քարատակը, հավաքվում էին դրսում, դռնամուտից լսում էին այդ նվագը և զարմանում էին, թե ի՞նչ կա Նիսազանց Անդրու ճոթած, կոշտ և կոպիտ մատների մեջ, ի՞նչ գորություն կա, որ այդպես

լացացնում է մարդկանց:

Այդ երգերը հիմա չկան, և լավ է, որ հիմա այդպես չեն նվագում: Գուցե թե մի հեռավոր գյուղում դեռևս մեկը սազ է նվագում, բայց ոչ այդ սազն է Անդրու սազի նման, և ոչ նրա նվագը: Երբ քարատակում Անդրին նվագում էր, մեկը հիշում էր անհայտ կորած որդուն և սուգ էր ասում, մյուսի աչքերի առաջ հառնում էին լեռներն աշունքին, երբ քոչն արդեն գնացել է, ցուրտ ամպերը լիզում են ուրթի տեղերը, հիշում էր օջախի քարը, որի մոտ ամառը լուսնկա գիշերով կրակ է արել մի շարմաղ աղջիկ... Նա այդ էր հիշում, իսկ նրա կողքին նստողը միտք էր անում, թե ե՞րբ կբացվի իր կյանքի փակ դուռը, տաշտում ե՞րբ հաց կլինի, երեխաները մերկ չեն լինի, ծառ կտնկի, ծառը պտուղ կտա, և երբ հասնի արդար ծերության, իր տնկած ծառի ստվերում կնստի գոհ և երջանիկ:

Երբ Անդրին այլևս չէր նվագում և արդեն սազը կոխում էր պարկի մեջ, դեռ ոչ ոք ձայն չէր հանում, կարծես ամենքն ուզում էին լսել մինչև վերջին հնչյունը, որ արդեն պոկվել էր լարերից և քարանձավում թրթռում էր, ինչպես արևից զարթնած ոսկե թիթեռ: Եվ նույնիսկ այն ժամանակ նրանք չէին խոսում, երբ Անդրին, սազը պարկի մեջ տեղավորելուց հետո, ասում էր.

Ինչո՞ւ եք լռել, ա՛յ սրտամեռ խեղճեր...

Միայն այդ ժամանակ ոմանք հառաչում էին, կարծես զարթնում էին խոր քնից, ծխելով թեժացնում էին չիբուխների սառած կրակը, իսկ ով քարատակն էր եկել կաշվե ձողով, շարունակում էր քերել տրեխացու կաշին: Չետանց Վանեսը գրպանից հանում էր դավը, ահագին պողպատը զարկում էր կայծքարին, իսկ Աթա ապերն առնում էր բռնոթամանը...

Ծաղկես դու, Անդրի... Երեխայի նման մեզ մղկտացրիր... Չորանաս, մեջլիսներում մշտական զա՛.. աար... դաս՛ա, և պատահում էր այն, որ փոստի տրակտով անցնողները կարծում էին, թե քերծ փլվեց:

Այդ ամենից հետո Բալթա Թիվին դարձյալ շարունակում էր թղթախաղը: Իսկ մյուսները հավաքվում էին Աթա ապոր շուրջը և ծայր էին առնում այնպիսի գրույցներ, որոնց լսողը կմտածեր, թե 1919 թվի ձմեռը չէ, այլ շատ վաղ

Ժամանակ, և գյուղում ոչ կոմիսար կա, ոչ ֆրոնտ կա և ոչ սովի ահ, այլ քարանձավների դարն է, դուրսը ցուրտ ձմեռ է, մութ խավար, մարդիկ մտել են այդ թաքստոցը և կրակի շուրջը բոլորած պատմում են որսից, գազաններից, քաջքերից, որոնք բնակվում են հենց այդպիսի քարատակներում, կարող են պարել, գոռնա փշել, մթնում կարող են մենակ մարդուն խաբել և քարափից քցել ձորը...

\* \* \*

Մտավ 1920 քիվը, ձմեռը գոռեց, և սովը սաստկացավ:

Թեև Խանլար փաշայի գործը նահանջել էր, սակայն հաղթանակն ուրախություն չբերեց: Կարծես այդ պատերազմը, որի վախճանին քաղաքում թափոր և գորահանդես եղավ, և գինի խմեցին հաղթողների պատվին, կարծես այդ կոիվը եղել էր յոթ սարերից այն կողմ մի աշխարհում, որի միայն անունն էին լսել քարատակի մարդիկ:

Հաց չկա՛ր, ցամաք հաց, գարեհաց և նույնիսկ կորեկի բլիթ չկար: Իսկ ձյունը գալիս էր, և գարնան ոչ մի նշան չէր երևում: Այդպիսի ձյուն Աթա ապերն իր կյանքում չէր տեսել: Իգուր տեր Նորընձան ամեն օր գուշակում էր «բարեխառնություն օդի և ջերմություն ջրի»: Տերեկը ձյունը դադարում էր, երևում էր սառն արևը, և նոր ձյունի ցուքն ընկնում էր Ժայռերի լանջին: Մարդիկ հագիվ էին մաքրում դուռ ու բակ և ցրտին կուշ գալով մի կերպ արահետ էին բացում դեպի հարևանի տունը, երբ գորշ ամպերը նորից էին կախվում. սկսվում էր ձյունը, լեռնային երկրի ձյունը, որ իջնում է անընդմեջ, այն սպիտակ ձյունը, որ փայլում է աստղերի լույսով և թվում է, թե ձյունը կաթկթում է ցուրտ աստղերից:

Ահավոր ձմեռ էր՝ դաշտերից ծտերը փախչում էին դեպի հարդանոցները, նապաստակները գիշերով թաքնվում էին դեզերի մեջ, և գայլերը պտտվում էին տաք գոմերի շուրջը, և նույնիսկ նրանցից հանդուգնը գիշերով վագում էր գյուղի միջով իր ետևից ձյունամրրիկի նման բարձրացնելով շների կաղկանձը:

Ոչ դիրք էր մնացել, ոչ դիրքապահ գործ: Այդպիսի ձմեռը Մուլթան Մուրադի բանակն էլ չէր անցնի Ջանգեզուրի լեռներով:



Աթա ապոր շտաբն այլևս չկար: Պղնձե բռնութամանը նա այլևս գետնին չէր դնում, որովհետև բազմաթիվ ձեռքեր մեկնվում էին նրա կողմը, մանավանդ Քալանթար Բեդին թաթն այնպես էր կոխում, կարծես Աթա ապոր բռնութամանը վայրի մեղրաբուն էր: Միայն նրա ձեռքին հոնի «տեր ողորմյան» էր: Կորիզները գլորերով Աթա ապերը գուշակում էր, թե երբ պիտի բացվի լավ օրը, և վերջին կորիզը միշտ ընկնում էր աստծու անվան և ապագան մնում էր մութ: Աթա ապերը լռում էր և եթե խոսեր, միայն ջրադացականին կասեր:

Էլի փառք, որ շատի վրա չեկավ... Բաղար էլ չկար: Ոչ առնելու բան կար, ոչ ծախելու: Միայն Բալթա Թիվին էր աննկուն: Քարատակում որքան ավելի խոսում էին հացի մասին, նրա խումբն ավելի համարձակ էր խաղում: Արդեն խաղում նա տարել էր Մելքումավների մաղազան, Կատարի Խաչի ուտիները, տեր նորընծայի ջորին, մինչև անգամ Կուտուռուզ Սաքոյի Բոզար շունն էլ տարել էր և խաղը մեծացնելով տեղափոխվել էր Բաքու և մեկը մյուսի ետևից տանում էր Լիանոզովների նավթահորերը:

Երբեմն մեկը քարատակում հատաչում էր թոքերը կտրատելով և այնպես խոր, որ հարևանը նրան էր նայում, կարծես այդ հատաչի հետ դուրս էր թռել հատաչողի շունչը:

Իսոն ասում էր Էզուց եզը պիտի մորթի, լռության մեջ լսվում էր մի ձայն:

Իսո՛ն...

Ասում են եզը պիտի մորթի...- և ասողը նայում էր հարևանին, աչքերով հարցնում էր, թե եթե Իսոն եզը մորթի, ի՞նչ կլինի:

Իսոյին ինչ...Եզ էլ կմորթի, գոմեջ էլ կմորթի: Իսոն կանի:

Դու ինչո՞ւ չես մորթում...Քո տավարն Իսոյից շատ, մի բեռ գարի էլ ավել, անհայտ է, թե ինչու, առաջինի վրա հարձակվում էր մի ուրիշը, որը քարանձավի մթնում մինչ այդ չէր երևում: Նա Իսոյի ազգակա՞նն էր և առաջինի թշնամի՞ն, թե՞ բաժին էր ակնկալում Իսոյի մորթելիք եզից, մութ էր և միայն ներկաները մտաբերում էին, որ խոսողի փոքր երեխան երեք օր է կապտած ընկած է, և,

ինչպես կանայք էին ասել, մնացել է երեխայի կաշին և ոսկորը:

Ա՛յ ժողովուրդ, ես պակաս խոսք հո չասացի, որ էն մարդը տեղն էրվեց...

Էս քո մտքինը լավ գիտեմ, և մթնից դուրս էր գալիս դեղնած երեսով մի մարդ, որի նույնպես կաշին և ոսկորն էր մնացել:

Մտքինդ լավ գիտեմ...Եզներդ ուղարկել ես աներոջդ տունը, երեխեքդ կուշտ, էգուց էլ վար ես գնալու ուրախ-ուրախ, իսկ Իսոն ձեռքը ծոցում պիտի մնա, նրա աչքերը վառվում էին մթնի մեջ, պա՛հի, պինդ պահի, քո երեխի արյունն իմից կարմիր է, չէ՛...

Ներկաներն ուզում են նրան հանգստացնել: Նրանք գիտեն, որ խոսողն այն խեղճ մարդը չէ, այլ սովից գազազած նրա ոգին: Իսկ նա բորբոքվելով հետզհետե քարձրացնում է ձայնը, հայիոյում՝ անհայտ է, թե ում մեռել-կենդան և ձայնը մինչև վերջ խզելով դուրս է թռչում, կարծես քարից իրեն քցեց անդունդը:

Այդպիսի ժամանակ մարդիկ քարատակում լռում էին, և նույնիսկ Բալթա Թիվին այլևս չէր խաղում: Մարդիկ իրար էին նայում. նրանց դեմքերը համր էին և մոռյլ, ինչպես քարանձավի պատերը:

Աթա ապերը առաջինն էր խոսում.

Ժողովուրդ, հապա էն խելագարն ո՞վ էր, մեր տղան չէ՞ր... Ուրեմն թողնենք, որ նրա երեխան մեռնի: Ուրեմն մենք մեռած պիտի լինենք, որ մեր երեխան սովից մեռնի:

Ինչ անենք, է՛, Աթա ապեր, ինչ անենք...

Ում տանը մի բուռ կորեկ կա, թող նրա տունը կրակ ընկնի...

Լավն էն չէր, որ սրով կոտորվեինք:

Մենք սրով չենք կոտորվել, սովից էլ չենք կոտորվի, ուրեմն արար աշխարհը պիտի մթնի, որ մենք սովից կոտորվենք: Առաջ էլ է սով եղել, պատերազմ է եղել,

ինչպե՞ս են ապրել մեր պապերը: Օղորմի իրեն, իմ Օհան պապին, մի պինդ սովի ժամանակ գալիս է տեսնում ժողովուրդը տավարի նման արածում է, իրա հերն էլ ցորենի հորը բաց է արել, թաջիրներին ցորեն է ծախում՝ սոմարը մի արբասի: Մահակը վեր է առնում իմ Օհան պապին, թաջիրներին տո՛ր թե կտաս, էն օրն է քցում, որ եկած ճանապարհը մոռանում են:

Այ թե հա՛...

Օղորմի Օհան պապին, սրտի խորքից գոհ կանչում էր ունկնդիրներից մեկը, կարծես անհայտ թաջիրները նրա թշնամիներն են, և ինքն էլ մասնակցել է ծեծին:

Հա, Օհան պապին ցորենը ետ է ածում հորերի մեջ և հորն ասում է՝ վե՛ր կաց, հիմա ես պիտի չափեմ: Նստում է հորի բերանին, ժողովուրդին կանչում է, որին մի կոտ, որին երկու, լցնում է պարկերը, թե շահով, կարգով ետ կբերեք, երբ ունենաք:

Ա՛յ արդար դատաստան...

Առաջ էլ է սով եղել, հապա ո՞նց են արել...

Ո՞ր է հիմա Օհան պապի, ո՞ր էն ժամանակի հորերը... Աշխարհի վերջն եկել է, Աթա, գուր հենց մենք ենք չարչարվում, ասում էր Չիտանց Վանեսը, որը շտաբի անդամ եղած ժամանակ էլ կարծում էր, թե Խանլար փաշան Դրնգանի ձորով կանցնի և այդ անխուսափելի համարելով առաջարկել էր գյուղը վաղօրոք տեղահանել Մեղրաքերծի անտառը:

Հորեր շա՛տ...դու հանելն ասա, Աթամի...

1920 թվի սկզբին դիրքերից տուն էին վերադարձել այն զինվորները, որոնք կազմում էին ինքնապաշտպանության կանոնավոր զորամասեր, վերադարձել էին նաև նրանք, որոնք պարտադիր զինվորական ծառայության մեջ չէին, այլ Ջանգեգուրի գինված ուժերի հրամանատարի առաջին հրամանին պարտավոր էին «իրենց հացով և ջրով» բարձրանալ լեռները և դիրք պահել գյուղերին մոտիկ: Նրանց մեծ մասը արևմտյան ֆրոնտում մասնակցել էին այնպիսի պատերազմների, որոնց համեմատությամբ տեղական կռիվները սոսկ

«գլխացավանք» էին: Առաջիններից էր կազմված «տրեխավոր բատլայիոնը», իսկ երկրորդներն ունեին իրենց յուրահատուկ կարգը, որ նմանվում էր քրդական աշիրեթին. «բառկալո\*\*», և բոլորը բարձում էին քոչը, այսինքն մի քանի օրվա պաշար մեջքերին բարձրանում էին լեռները:

Այդ զինվորներից ոմանք երևում էին նաև Շուղանց քարատակում, թեև նրանք գերադասում էին հավաքվել ընկերներից մեկի տանը, այդ տունը վերածելով գորանոցի: Քարատակ մտնելով նրանք բերում էին ոչ միայն շինելի և սապոզների հոտ, այլև նասնակցում էին գյուղացիների գրույցին, և Աթա ապերն զգում էր, որ նրանց հետ դժվար է գլուխ դնել:

Աթա ապերը զգաստացավ, երբ Անդոն, այդ զինվորներից մեկը և հենց Աթա ապոր եղբորորդին, ասաց.

Հորեր շատ, դու հանող ասա, Աթամի...

Այ տղա, ե՛... Եվ Աթա ապերը ձայնը բարձրացրեց, որովհետև հակառակորդն իր արյունն էր, ես գլխի եմ, թե ուր ես ծռում, համա առաջդ քար կա...Կամաց, վեր կրնկնես...

Աթամի, թե հորի բերանի քարն ես ասում, կգլորեն Սանդ աղբյուրի ձորը: Թե չէ ուրիշ քար չկա:

Մի քանիսը ծիծաղեցին Անդոյի այլիմաստ պատասխանի վրա: Նրանք հասկացան, որ Անդոն ակնարկում է եղբայր Մելքումովների հորերը, քանի որ Սանդ աղբյուրի ձորը նրանց տան առաջն էր:

Քեզ ո՞վ է եղպես խրատել...Ուրեմն Մելքումովների ցորենը դո՞ւ ես աշխատել: Դու խնձորին լուր էիր ասում. որ նրանք մաղազա բաց արին, ցորենատեր, փողատեր եղան: Հիմա ասում ես...

Աթամի, ախր Օհան պապի հորերը չկա է՛...

Օհան պապին չկա, ողջ մնա շենը: Հապա Էսքան մարդ մի Օհան պապի չարժի՞:

Շատ էլ արժի, հաց տուր է, հա՛ց...

Եվ քարատակում սկսվում էր սուր վեճը, «կռաժնունք»-ը, ինչպես ասում է աշխարհի չար ու բարուց հեռու ջաղացպանը: Անդոն մի կողմից, Աթա ապերը մյուս և երկուսին էլ միանում էին կողմնակիցներ, վեճն այնպես էր թնդում, որ հեռվից լսողը կկարծեր, թե երկու գյուղի միջև ջրի կռիվ է, և ահա ուր որ է պիտի տրաքեն մահակները:

Վեճի թունդ ժամանակ Աթա ապերը սկսում էր հայիոյել Անդոյի քեռիներին, որոնց կողմն էր քաշել Անդոն, իսկ նրանք՝ Անդոյի քեռիները, Աթա ապոր ասելով, քարվան կտրողներ են: Նա հայիոյում էր Անդոյին ճանապարհից ծոողներին, նրա խրատիչներին՝ մեծից մինչև փոքրը, ապա շուտ էր գալիս Անդոյի պաշտպաններից մեկի կողմը, ներկում էր նրա յոթ պորտը, անվանելով քակլայի գող, մատաղ ուտող, մաղ ծախող բոշա և էլ ինչեր չէր ասում Աթա ապերը, երբ գազագում էր և սկսում էր հակառակորդին հայիոյել:

Աթամի, եկել է, եկել...Չրեն դռանը կանգնած, և Անդոն նայեց դռան կողմը: Եվ նրանք, որոնք չհասկացան Անդոյի հնարը, բոլորը նայեցին դեպի դուռը:

Ո՞վ է դռանը կանգնած, և Աթա ապերն էլ նայեց դեպի դուռը:

Ժողովրդի թշնամիների հոգեառը, և Անդոն իսկույն թաքնվեց հարևանի հետևը, որովհետև Աթա ապերը գլխի ընկնելով, որ Անդոն իրեն կապ գցեց, ձեռքը մեկնեց մահակին:

Ժողովուրդը քրքշաց:

Անդո տղա, հալբաթ ձեռքս կրնկնես...Չո չեմ վախելու քո խշտիկից: Ես իսկի Ալխազով պրիստավից չեմ վախեցել: Կամիսարին ասեմ էդ փափուկ տեղերիդ մի տասը ճիպոտ տա, որ իմանաս, թե ճանապարհը որն է...Աչքերդ հենց պատրաստի վրան է: Աշխատեք է՛, դուք էլ աշխատեք, Մելքումովների նման դիզեք: Էս էլ դատավ են բունթի տարին: Մի քանի ջահել եկան ժողովուրդին խելքահան արին, իրար մսի քցեցին, հետո էլ թողին փախսան: Չէ՛, ճանապարհն էդ չի...

Ասա է, խոսքդ ասա, Աթա ապեր, և ծերունին հանդարտվում էր:

Իմ խոսքս նա է, որ էլի մենք իրարի ցավ կհմանանք: Սրտից սիրտ մի բարակ կամուրջ է, էն է մարդուն մարդ դարձնողը: Էն էլ որ չլինի, գետը թող քշի տանի մարդուն: Էն որ կռունկը թուխալի մեջ ցրիվ է գալիս, լսե՞լ եք ոնց են իրար կանչում, ու մինն էլ է չի կորչում: Ուրեմն մենք էն երկնային թռչունի չափ էլ չկա՛նք...Իրար ձեռք բռնեցեք, մինչի դուրս գանք էս դժվար տարին: Իմ խոսքս աս է...

Եվ Աթա ապերը տուն էր գնում, առնում էր մի բուռ ձավար, մաշ, չորաթան, ինչից որ տանը ճարվեր, շատ անգամ թոռներից ծածուկ, ուղարկում էր այն տունը, որտեղ մի երեխա կապտած նվում էր և նման էր չոր պարկի, որի մեջ ոսկորներ են լցրել:

Այն դժվար ձմեռը Աթա ապերը ձյունի մեջ գլորվելով բարձրանում էր հին եկեղեցու թաղը, նա երևում էր Միջին մահլայում, գնում էր այն աղքատ թաղը, որ հայտնի էր Մոխրաթաղ անունով: Նա դրացիներին համոզում էր իրար օգնել, ստիպում էր, հանդիմանում էր հրապարակով և ավելի հաճախ հուսադրում էր.

Չրե հա՛...Մեղրաքերծը կարմրեց: Էսօր վերին թաղում ասում էին, որ Եղգաքար ձյուն չկա: Դիմացեք հա՛, ձեզ մատաղ, շատը գնացել է, մնացել է քիչը:

Եղգաքարում որ ձյուն չկա, ուրեմն Էսօր-Էգուց Միջնատի հանդերը կբացվեն, Եգնարածի աովի տակ դաղձ կլինի, ի՛նչ դաղձ...Քիչ է մնացել, Աթա ապերը ձեզ մատաղ: Մանր-մունրին մի կերպ արեք, դուք էլ գոտիներդ պնդացրեք...Դուք որ քարից կակուղ ամեն ինչ էլ ուտեք, կապրեք, ձեր ոսկորը պինդ է: Երեխաներին նայեք...Էսօր-Էգուց ճանապարհները կբացվեն, Էշերը առաջ կանենք, կգնանք Բարկուշատ, է՛, Աթա ապերը ճանանչ թուրքեր ունի, որ ամեն մինը մի խան, մի սուլթան: Չինա հարյուր ուղտաբեռ բրինձ են դարսել...

Մայրերը լսում էին նրան, լսում էին և հոգսի տակ կքած հայրերը, և թեն ապրելը ծանր էր, բայց էլի Աթա ապերը հույս էր կամ ինչպես ասում էին «ցորեն լեզու էր, որ նման էր ցորեն հացի»:

\* \* \*

Մարտի վերջին երեք օր արև արեց: Արեգուտնի ձորերում ձյունը հալվեց, Եզնարածի առուն բացվեց, և երևացին մուգ կանաչ դաղձի առաջին թփերը:

Բայց հենց այդ երեք օրում մեկը մյուսի հետևից մեռան հինգ երեխա, որից երկուսը մի տնից էին: Գյուղի համար այդ ամենածանր օրն էր: Պատահել էր, որ կայծակը խփել էր ոչխարի հոտին, և հոտի կեսը այրվել էր, պատահել էր, որ արև կեսօրին հանկարծ հեղեղը սրբել էր հասած արտերը և մինչև անգամ հնձվորին էր խեղդել. տարի էր եղել, որ նախիրի մեջ սև ցավը հունձ էր արել և ինչպես հնձվորի աչքից վրիպած հասկեր, ամբողջ գյուղում մնացել էին մի քանի նիհար երինջ, բայց որ սովից երեխա էր մեռնում այդ ավելի էր պատուհասից:

Ամբողջ գյուղը հավաքվեց դժբախտ տան բակը: Երբ տնից հանեցին գույգ դագաղները երեսները բաց, մարտի արևն օժեց, և ոսկեփայլ շողացին մանուկների դեղնած արտևանունքները: Տանը սուգ բարձրացավ: Թշվառ մայրը ձեռքերը շենքից դուրս արած կանչում էր. «Ո՛ր եք տանում, իմ ձագերին ո՞ր եք տանում...»: Կանչում էր ձեռքերը դեպի արեվը, կարծես արևին աղերսում էր կյանք տալ սառած մանուկներին:

Այն լեռնային երկրի սովորության համաձայն դիակին ուղեկցում էին միայն տղամարդիկ: Կանայք մնացին տանը ողբ ասելու նոր և հին մեռելների համար, որոնք ննջել էին ով գիտե որ տարին: Իսկ թաղման թափորը դանդաղ բարձրանում էր դեպի ժայռերը, դեպի գյուղի հինավուրց գերեզմանատունը:

Աթա ապոր սիրտը լցվել էր: Նա այն լեռնցի ծերունիներից էր, որոնք իրենց կյանքում շատ անգամ են նայել մահի երեսին, կոխ են բռնել գայլի հետ, գիշերը մենակ գնացել են մութ անտառներով, գիշերել են ձորի արխաջներում, տեսել են թրատված և արնաշաղախ դիակ, և ոչ լաց են եղել, ոչ հառաչել են: Բայց մի փոքր երեխայի լաց կարող է նրանց հուզել:

Աթա ապերն այդ լեռնցի ծերունիներից էր, և երբ թափորը գյուղից դուրս եկավ, հանկարծ նրա սիրտը փլվեց, և ծերունին սկսեց ողբ ասել: Լսե՞լ եք դուք լեռնցիների ողբը, ո՛չ այն ողբը, որ կանայք են ասում, շար ընկնելով պատի տակ կամ գերեզմանի շուրջը: Նրանք բարակ ձայնով են երգում և ինչքան ողբան, այնքան բորբոքվում է սուգը և ոչ վերջ կա, ոչ հոգու հանգիստ: Այդպես են ողբում

լեռնցի կանայք, և լսելով նրանց, թվում է, թե մոլորվել եք մի անտակ ձորում և ուր էլ գնաք բարձր ժայռեր են և փրկության դուռ չկա: Բայց այդպես չեն ողբում լեռնցի տղամարդիկ և այդպիսի ողբ չասաց Աթա ապերը: Նա սկսեց խոր ձայներից, հանդարտ, ինչպես հողմի առաջին ալիքը, որ անցնում է անտառի վրայով և արտերի վրայով, երբ ծփում են խոտերը, և լորը դեռ չգիտե. որ ահա ձագերի վրա կթափվի սև կարկուտ: Աթա ապերը խոր սկսեց, ինչպես հորովելի սկիզբը, ապա բարձրացավ, կեռնաններով ոլոր-մոլոր բարձրացավ, և ինչքան բարձրացավ, հզորացրեց ձայնը և վերջում, ինչպես սևակնած երկնքի որոտ, դրդացրեց և արձագանքը դրնգալով գնաց մինչև Մեղրաքերձ, մինչև Զինգիլա քարերը գնաց, և յոթ անգամ Պղնձաքարը դրնգաց:

Այդ ողբ չէր, այլ ահարկու բողոք կապույտ երկնքին, բողոք, որին ձայնակցում էր ձմեռվա քնից զարթնող բնությունը և քարե արծիվը, որ երգի աղմուկից դուրս էր թռել, քարե արծիվն իր թևերի վրա տնում էր մարդու բողոքը մահի դեմ:

Գերեզմանատնից Աթա ապերը գնաց Խուռուփի ձորը, որտեղ արևաճակատ ավազահողերն արևից տաքացել, և ձյունը հալչում էր: Ձորում մարդ չկար: Տաք էր. Աթա ապերը գնաց ձյունների վրայով, սև ավազահողերով գնաց, կոխելով կածանը, որ տեղ-տեղ բացվել էր և նստեց գետափի քարին:

Խատուտիկ ջրածտերը քարից-քար թռչելով որսում էին մժեղներ: Մի ագռավ ձյունի վրա կտցահարում էր չորացած տանձը: Հերվա մասուրները կարմրին էին տալիս, իսկ մոշի տերևները կարծես նոր էին կանաչել:

Փա՛նք քեզ, որ ամեն բան կարգին սարքել ես, մինչև անգամ մժեղին էլ անտես չես արել... Ո՞ւմ հետ էր խոսում Աթա ապերը՝ աստուծո՞, որ ապրում էր Խուռուփի ձորի արխաջում, հին թթենո՞ւ հետ, որի փչակում գուցե ապրում է այն ոզին, որ Աթա ապրո նման սպիտակամորուս ծերունի է և տրեխներ է հագնում և մինչև անգամ արխալուղի գրպանում պղնձե բնոթաման ունի: Ու՞մ հետ էր խոսում Աթա ապերը, -ինքն էլ չգիտեր, բայց խոսում էր, որովհետև չէր կարելի գարնանամուտի արևին լինել Խուռուփի խաղաղ ձորում, լսել ջրի ձայնը, այն խորհրդավոր ձայները, որ հնչում են քարանձավներում, տեսնել ձորը խոր լռության մեջ և չխոսել:



Մա՞հ էիր բաժանում, արժանի մարդու տայիր...Հրեն Գիշունց պատավը երկու տարի աղատ-պաղատում է հոգին առնես...Հասպա դու կո՞ւյր էիր, քո ձեռքն ի՞նչպես բարձրացավ անմեղ փոքրերի վրա: Հիմա ես ի՞նչ պատասխան տամ խալխին: Առաջից սուր, ետևից սով. ձեռքդ պարանի ես քցում, օձ է դառնում: Ու՞ր պիտի գնա ես ժողովուրդը. վերևից կամիսարն է մեր գլխին կրակ թափում, ներքևից ես կրակն է մեզ խորովում: Ասա է՛, ասա...

Ջրածտերն ուրախ ճկում էին, խաղացնելով պոչը: Ուրիշ ծառից թռավ մի ագռավ և առաջինից խլեց նրա ուտելիքը: Ապա երկուսն էլ թևերին արած թռան ծառերի խորքը: Եվ ուրիշ էլ ձայն չկար, բացի այն խորհրդավոր ձայները, որ գալիս էին Խոռուփի քարանձավներից:

Աթա ապերն սկսեց ձորով բարձրանալ: Ձորի արևկող լանջերին ձյուն չկար: Երևում էին աշնանացան գարու արտերը, փոքր այնքան, որ թթնու ստվերը ծածկում էր արտը:

Աթա ապերը կանգնեց մի արտի եզրին:

Երբ պիտի հասնես...Ախր մի տնից գույգ դագաղ հանեցինք...

Նա դուրս եկավ բլուրի գագաթը: Վերևը դեռ թանձր ձյուն էր: Աթա ապերը շրջվեց և այդպես էլ կանգնած մնաց, կարծես այն, ինչ նրա աչքին ընկավ, ծերունին տեսնում էր առաջին անգամ:

Հեռվում գետահովտի վրա փովել էր քաղաքը: Թիթեղյա կտուրները մայրամուտի արևից փայլվում էին, և այդ փայլը տարածվում էր հեռու, ընդարձակելով քաղաքի սահմանները: Այդ փայլուն դաշտում, ինչպես ցորենի դեղին շեղջ, երևում էր եկեղեցու ոսկեգօծ գմբեթը: Եվ ուրիշ ոչինչ չէր երևում, և չէր որոշվում մի առանձին ձայն այն խուլ աղմուկի մեջ, որ փայլի հետ միասին քաղաքն արձակում էր դեպի հեռուները: Մարդկա՞նց աղմուկ էր, դարբնոցների՞ց էր գալիս, թե փողոցներով անցնում էին բեռնած ֆուրգոններ, չէր լինում որոշել, ինչպես և չէր կարելի համատարած փայլի մեջ նշմարել մի որևէ տանիք:

Աթա ապերը նայեց, խոր նայեց և արագ քայլերով իջավ գյուղի վրա: Նա նման էր անտառաբնակ եղջերուի, որ մոլորվելով դուրս է եկել անտառից, աչքն ընկել է օտարոտի մի բանի, որ շլացնում է և հմայում է և ահ է ներշնչում նրան, և եղջերուն կանգնած միտք է անում՝ ի՞նչ է այդ, թակարդ, բարեկամ, թե՞ դարանամուտ որսորդ... Միտք է անում և իրեն գցում է ծանոթ թավուտները:

\* \* \*

Իսկ գյուղում այդ ժամանակ իրարանցում էր:

Մի խումբ զինվորներ գերեզմանատնից վերադառնալով, գյուղացիների գլուխն անցած գնացել էին դեպի Մելքումովների բարձր դարպասը: Նրանք պահանջել էին կոմիսարին և տեղեկանալով, որ կոմիսարը բացակա է, աղմկելով ներս էին մտել: Մելքումովների մեծ եղբայրը ամբոխից ահաբեկված մի բառ անգամ չէր կարողացել ասել: Նրան կիսամեռ ներս էր տարել նրա եղբայրը: Նրանց կանայք և երեխաները վայնասուն էին բարձրացրել, իսկ ամբոխից գոռացել էին.

Հորերը բաց արեք... Մերոնք սովից կոտորվում են...

Ես հոր չունեմ, պատշգամբից բղավել էր Մելքումովների փոքր եղբայրը, եթե այս երիտասարդները չգիտեն, դուք հո գիտեք, և նա մի քանիսին մատով ցույց էր տվել, նրանց անուններն ասել էր և այսպիսով երկպառակել էր բազմությունը: Նրանք, որոնց նա անուններով կանչել էր, ներքևից բղավել էին, որ այդ գործում խառը չեն և եկել են հաց խնդրելու իբրև բարեկամներ: Այդ խոսքից գազազել էին մյուսները, և զինվորներից մեկը Կուտուռուզ Սաքոյի երեսին թքել էր:

Թող հորերը բաց անեն, թող բաց անեն, ներսից ասել էր մեծ եղբայրը, իսկ ամբոխն ինքնագլուխ հարձակվել էր հորերի վրա, որոնցից երկուսի բերանին Մելքումովները խոտ էին դարսել:

Սակայն չորրորդ հորն էին բացել և չորսի մեջ էլ մի հաստիկ չկար: Մի հորը լիքն էր բրդի պարկերով, այն երկու հորը, որի վրա խոտ էին դիզել, բերնե-բերան լցված էր պղնձե կաթասներով, փարչերով, կժերով և ուրիշ պղինձներով: Իսկ չորրորդ հորը՝ ամենից մեծը, դատարկ էր և երբ մեկը կոացավ հորի վրա և

բղավեց «հաց չկա՛, չկա՛», հորն արձագանքեց՝ «կա՛ ...կա՛ ...»:

Դատարկ հորերից սիրտ առնելով նրանք, որոնք հայտնել էին, թե իբրև բարեկամ են եկել, սկսեցին հանդիմանել նախաձեռնողներին: Կուտուտուզ Սաքոն բղավում էր այնքան բարձր, ասես կամենում էր, որ Մելքումովները տնից լսեն նրա խոսքը.

Չկա՛, չկա՛...Այ մարդիկ, բա դուք հա՞յ չեք: Ուրեմն սրանք մեզ թշնամի են, որ հաց ունենան և թողնեն, որ մենք սովից կոտորվենք...

Ասում են, որ այն զինվորը հենց այդ խոսքից հետո է թքել Կուտուտուզ Սաքոյի երեսին:

Հորերի դատարկ լինելը շատերին հուսահատեցրեց: Մի մասն իսկույն ցրվեց տները, անհիծելով այն ժամը, երբ խառնվեց տաք գլուխ երիտասարդներին: Բակում մնացին զինվորների խումբը և գլուղացիներից նրանք, որոնց պարագլուխը Կուտուտուզ Սաքոն էր: Ջինվորները պահանջում էին ցույց տալ իսկական հորերը. նույնիսկ մեկն սպառնաց տունը հրդեհել, իսկ Մելքումովների փոքր եղբայրը միայն կրկնում էր, որ այլ ուրիշ հոր չկա, որ իրենք էլ քաղաքից են հաց բերել: Ավելի համոզելու համար նա պատշգամբից զինվորների կողմը նետեց քանալիների կապը և բղավեց.

Բաց արեք տարեք, ինչ ուզենաք, բայց հաց չկա...

Անդոն քանալիների կապը հետ շարտեց և նրանից ավելի հզոր կանչեց.

Քեզ լինի քո մաղագան...Մենք աղքատի պղինձը կողոպտող ավագակներ չենք:

Անդոյի այդ խոսքից կարող էր բռնկվել ավելին, քան խոսքի կոիվն էր, բայց այդ ժամանակ ներս թափվեցին զինվորների կանայք և մայրերը, որոնք մինչ այդ մեռելատանը դառնալի ողբում էին մանուկների մահը: Նրանք ներս թափվեցին, ինչպես սագերի վախեցած երամ, աղմկեցին, կախ ընկան իրենց որդիներից և ամուսիններից, աղերսեցին, լաց եղան, իսկ Անդոյի մայրը ճչաց.

Անդո, խեղճ եմ, արյուն մի անի, և գրկեց որդուն:

Կանայք նրանց դուրս տարան:

Աթա ապերը գյուղին մոտեցավ այն ժամանակ, երբ գյուղացիները կտուրների վրա փոքրաթիվ խմբերով աղմկում էին: Ամբոխն, ինչպես պղտոր հեղեղ, բաժանվել էր մանր ճյուղերի. մի տեղ արդեն հանդարտել էր, մի ուրիշ տեղ առվակը նույն աղմուկով շատաչում էր, մի երրորդը գնում էր վճիռ, և ոչ ոք չէր ասի, թե նրա սկիզբը եղել է պղտոր հեղեղը:

Աթա ապերը մոտեցավ գինվորների խմբին: Նրան արդեն պատմել էին դեպքը:

Անդո, և ծերունին բարձրացրեց փեշը, իմ բաժին ցորենը տա՛ս, ապա խիստ ասաց, ծոի էդ ճանապարհից. ա՛յ ջահել, Աթամին հին մարդ է, գիտի ինչ է ասում...

Անդոն ոչինչ չպատասխանեց, և գինվորներից ոչ ոք ոչ մի բառ չասաց:

Աթա ապերն սկսեց պատմել, թե Խուռուփի ձորում գարիներն արդեն երկու մաս բարձրացել են, թե ամբողջ ձորում համարյա ձյուն չկա, և եթե այդպես արև անի, Խուռուփի ձորի գարիները շուտ կհասնեն, շատ շուտ...

Երբ ծերունին խոսքը վերջացրեց, գինվորները դարձյալ լուռ մնացին: Այնպիսի քար լուրջությամբ էր, որ Աթա ապերը զարմացած աչքերով նայեց Անդոյին, նրա ընկերներին, կարծես այդ մարդիկ հանկարծ օտար թվացին Աթա ապորը, ինչպես ուրիշ ազգի մարդիկ, որոնք չեն հասկանում նրա լեզուն, և ինքն էլ օտարական է ու մոլորելով ճանապարհին ընկել է այս անձանոթ գյուղը:

Ծերունին նայեց չորս կողմը, կարծես ուզում էր ստուգել, թե իրոք այդ մարդիկ իրենց գյուղից են և գյուղն այն ծանոթ գյուղն է՝ Շուղանց քարատակով, Նովավոր աղբյուրով և հին ջրաղացով գյուղը:

Աթա ապերը տեսավ եկեղեցու պատի տակ նստած գյուղացիներին և շտապեց նրանց պատմի ձորի գարիների մասին...

\* \* \*

Մարտի հետ վերջացան այն արև օրերը, որ Աթա ապոր հույսն էին: Ապրիլն եկավ պառավի ցրտով: Անպերից թափվում էին թեփի նման բյուրեղներ:

Ապրիլի սկզբին գյուղերից հետ կանչեցին զինվորներին: Կոմիսարը ցուցակ հանձնեց նրանց ավագին և Անդոյին նայելով ասաց. «Պարապ մնալուց բուղա էիք դառել, պոզահարում էիք անմեղ մարդկանց: Գնացեք ձեզ ֆրոնտում ցույց տվեք:

Նորից լուրեր էին տարածվում, որ մուսավաթը Ղարաբաղում գործ է կուտակել և գարնան հետ ձորերում պիտի որոտային թնդանոթները: «Դե միանգամից կոտորվենք վերջանանք, է՛», ասում էին Շուղանց քարատակի մարդիկ, և նույնիսկ Բալթա Թիվին այլևս թուղթ չէր խաղում, որովհետև արդեն սաղ աշխարհը տարել էր:

Շուղանց քարատակը դատարկվում էր: Ոմանք գյուղ-եգյուղ շրջում էին մի կտոր հացի հոգսով. ոմանք գութանի սարքն էին նորոգում, որովհետև ինչքան էլ սովը գորեր, նրանք այնուամենայնիվ պիտի սերմենին աշնան ցելը, թեկուզ թնդանոթի կրակի տակ:

Առաջիկա պատերազմով ոչ ոք այլևս չէր հետաքրքրվում: Քարատակում նույնիսկ այնպիսի խոսքեր էին ասում, որ մինչև այդ ոչ ոք չէր ասել: Նիազանց Անդրին սպառնում էր Մեղրաքերձի գլխին կախել իր դադաք ոտնաշորը, իբրև սպիտակ դրոշ. «Կանաչ մատուռը վկա, որ պիտի թուրքանամ...Պիտի թուրքանամ, որ ականջներս հանգստանան: Իմ գեշի անունը կդնեմ Ասմար, չարսավը գլխին կքաշեմ, կդառնա նորահարս: Էլ ոչ բերանի սեպերը կտեսնեմ, ոչ չեչաքար երեսը: Կդառնա հյուրի-փերի...»: Նա այդ ասում էր բոլորովին լուրջ, և չէր իմացվում, դառն հեզնա՞նք էր նրա ասածը, թե ճշմարիտ ցանկություն:

Ծերունիների հմայքը հալչում էր: Նրանց լսում էին, երբ պատմում էին շատ հին օրերից, երբ այնքան ցորեն կար, որ մոռանում էին հորերի թիվը և նույնիսկ մի սաստիկ ձմեռ իբր թե ցորենը ձյունների վրա շաղ են տվել թռչունների համար:

Նրանց այդ ժամանակ էին լսում, իսկ մնացած ժամանակ քարատակում աղմկում էին այն զինվորները, որոնք կազմում էին ինքնապաշտպանության

գորամասեր և առաջին հրամանին պարտավոր էին դիրքերը բարձրանալ «իրենց հացով և ջրով»:

Էսօր հարսը ասաց, որ տանը մնացել է չորս հաց...

Հիմա որ պատրոնը տանեմ մոլլա-դասունեցի թուրքերի մեջ հացով փոխեմ, պիտի ասեն ազգի դավաճան էր... Մինչև լույս են փոքրը սովից չքնեց:

Փոքր ասեցիր, հիշեցի, ասում էր մի ուրիշը, տասն օր է մեր Խաչոյի երդից ծուխ չի բարձրանում: Չեմ իմանում մեռած են, թե ապրում են...

Երեկ տեսա... Ուրբերն ուռած գնում էր: Ասում էր հարսի ճակատանոցը տանում են գարով փոխեմ:

Ասա մինչի հիմա ինչո՞ւ ես պահել ճակատանոցը:

Դե ինչ աներ: Եզը ջրօրհներից առաջ մորթեց, երեք ոչխարը Սայու Սիմոնին ծախեց, խոտ ու դարմանը ծախեց. Խուռուփի ձորում մի քանի թթենի ուներ, ծախեց, հիմա էլ հարսի ճակատանոցն է ծախում...

Դու էդ մի ասա: Դու ասա, թե ճակատանոցի փողերն էլ որ կերան, վաղն ինչ պիտի ուտեն...

Խաչոն մինչի հունձը չի ապրի: Երեկ որ տեսա, ասես գետինը պատռել, մեջից մեռել էին հանել:

Էլ կա էդպես, միայն Խաչոն չի...

Եվ պատմում էին ընտանիքների մասին, որոնք կերել էին մինչև վերջին փալասը և անկողին չունենալով քնում էին հարդի մեջ: Պատմում էին տների մասին, որոնց եթե կրակ տայիր, խանձահոտ չէր բարձրանա, որովհետև տան մեջ այրվելու բան չկար: Եվ դեպք էր լինում, որ մեկը լսելով պատմում էր, թե իբր հարևան գյուղում կատվի միս են կերել, բայց հենց այդ էլ սահմանն էր: Նույնիսկ նրանք, որոնք սովամահից էին պատմում, նույնիսկ այդպիսիները, անհայտ է ինչու, հարձակվում էին այդ լուրը հաղորդողի վրա, նրան հանդիմանում էին սուտ լուրի

համար, և բոլորն էին վկայում, թե հարևան գյուղում խեղդամահ կլինեն, քարով կգցեն իրենց, բայց այդպիսի անատակ բան չեն անի:

Աթա ապերը գալիս էր տուն, և քունը չէր տանում: Պատավր մի կտոր կորեկ հաց էր մեկնում նրան, բայց ծերունին այդ էլ չէր ուտում, խաբելով, թե տեր Նորրնձայի տանը ոսպով ճաշ է կերել: Եվ երկա՛ր, շատ երկար, մինչև արլորականչ: